

Thorkild Kjærgaard:
Fridlev Skrubbeltrang og det danske
landbosamfund

*Det danske Landbosamfund 1500–1800*¹ er resultatet af mange års arbejde, og må anses for det mest ambitiøse værk i Fridlev Skrubbeltrangs mangesidige landbohistoriske forfatterskab. Bogen er en bredt anlagt, kronologisk fremstilling af landbosamfundets historie 1500–1800, opdelt i 5 hovedafsnit: I: ca. 1500–1536 (23 s.), II: 1536–1660 (62 s.), III: 1660–1720 (85 s.), IV: 1720–1760 (81 s.) og V: 1760–1807 (167 s.). Hertil kommer et »tilbageblik«, en kilde- og en litteraturoversigt, et bilag, et personregister og et forbilledligt sagregister, i alt 52 s. Et stedregister savnes. Værket er meget alsidigt og behandler så forskellige sider af landbosamfundets historie som folkesundhed, sandflugtsvæsen og herregårdsbyggeri. Hovedvægten ligger dog på en analyse af landbosamfundets sociale grupper med klar overvægt mod 1700-tallet og mod gårdmændene, beboerne af Danmarks ca. 60000 fæstegårde.

Det danske Landbosamfund 1500–1800 er den hidtil mest omfattende syntese af landbrugets historie i det lange tidsrum mellem middelalder og moderne tid. I overensstemmelse hermed vil jeg på de følgende sider i det store hele forbigå detaljspørgsmål og i stedet forsøge at diskutere 4 hovedpunkter: (1) Periodiseringen, dvs. spørgsmålet om hensigtsmæssigheden af den af Fridlev Skrubbeltrang anvendte inddeling af landbosamfundets historie i tidsafsnit. (2) Fridlev Skrubbeltrangs statistiske undersøgelser af fæsteforholdet i 1700-tallet med særlig henblik på de slutninger, der drages om betydningen af Den store Landbokommissions nedsættelse 1786. (3) Forsiddelsesfænomenet, dvs. det forhold at en række fæstere måtte forlade deres gårde ufrivilligt. Det vil blive diskuteret, hvorfor forsiddelser forekom, hvad ændringerne i antallet af forsiddelser skyldtes samt hvilke slutninger der kan drages om stabiliteten i fæsterkorpset ud fra Fridlev Skrubbeltrangs beregninger

over antallet af gårdforsiddere. (4) Tesen om at landboforholdene i ældre tid skal have været særligt ugunstige på Sjælland.

I.

Fridlev Skrubbeltrang begrunder ikke nærmere den tidsmæssige afgrænsning af fremstillingen. Mangel på kildemateriale, som kan gøres til genstand for talmæssig behandling, har dog givetvis haft betydning for fastlæggelsen af den nedre tidsgrænse (mod middelalderen), men ikke for den øvre. En vigtig, omend uudtalt hensigt med tidsrammen 1500–1800 kan være et ønske om at udnytte den særlige dramatiske effekt, der ligger i at lade fremstillingen begynde med den danske bondes og dermed det danske folks tragedie, og lade den slutte med bondens og folkets triumf. Tragedien er selvejerbondens og »reformkongen« Chr. II's nederlag til adelen under Grevens Fejde. Triumfen er landboreformerne, som sprængte det gamle samfund og genskabte den danske selvejerbondestand, der var blevet udsluttet 300 år tidligere. Mellemakterne i denne århundredlange vandring fra tragedie til triumf er hentet fra den politiske historie: Reformationen (1536), enevældens indførelse (1660), Den store nordiske Krigs afslutning (1720) og landboreformernes begyndelse (1760).

Det er således ikke landbrugets udvikling som sådan, men faserne i Danmarks ydre og indre politiske historie, der har bestemt værkets disposition. Dette har den fordel, at periodiseringen er umiddelbart genkendelig fra den almindelige danmarkshistorie, men det har også sin pris. De forskellige samfundsfænomener udvikler sig ikke i samme takt, og en periodisering, som muligvis passer godt til en fremstilling af landets politiske historie, egner sig ikke nødvendigvis til landbrugets historie. Livet på landet var sikkert upåvirket af, om det var et adeligt rigsråd eller en enevældig konge, der styrede landet. Og medmindre man var så uheldig at bo netop hvor krigshandlingerne fandt sted eller på anden måde

1. Udgivet af Den danske historiske Forening. Kbh., 1978. 480 s. Kr. 140 (i bogh.) / 93 (for medl.).

blev personligt berørt, så har man også kun indirekte mærket til krigen i form af ændrede efterspørgselsmønstre, prisforskydninger og undertiden særlige skattepålæg. Som helhed må man formode, at landbruget var mindre påvirket af Den store nordiske Krig end af Den første Verdenskrig, hvor følgerne af den pludselige mangel på udenlandsk gødning og foderstoffer afslørede en umiddelbar sårbarhed over for storpolitiske begivenheder, som var ukendt for det ældre landbrug.² De afgørende faktorer for landbrugets udvikling før 1850 var næppe krige eller systemskifter, antagelig heller ikke landbrugslovgivningen, som næppe kunne andet end regulere og udjævne eksisterende strømninger. Landbrugets udvikling, derunder balancen mellem befolkningsklasserne på landet, var først og fremmest en funktion af (1) langtidstendenserne i prisudviklingen, der på sin side navnlig hang sammen med den demografiske udvikling og (2) den landbrugsteknologiske udvikling i bredeste forstand.

Set ud fra disse to hovedsynspunkter fulgte udviklingen i landbruget i perioden 1500 til 1800 en rytme, som var uden umiddelbar sammenhæng med den politiske udvikling.

Der synes at aftegne sig tre perioder. Det første skel bør formentlig sættes omkr. 1580, hvor det 16. årh.s stigende konjunkturer, der havde forbindelse med et øget befolkningspres, begyndte at flade ud.³ Højkonjunkturen blev afløst af en vanskeligt tolkelig periode ca. 1580–ca. 1730 med hastigt svingende prisbevægelser, der afsluttedes i en udpræget lavkonjunktur. Den sidste periode, 1730–1807, eller rettere 1815, var præget af en ny højkonjunktur med stigende priser på landbrugsprodukter. Hvad angår de store driftsteknologiske gennembrud, som i 1700-tallet trak det vesteuropæiske, og dermed det danske landbrug ud over den klassiske agrarøkonomis begrænsninger, så var de uden forbindelse med dramatiske politiske begivenheder såvel på det hjemlige som på det europæiske plan. Denne afgørende udvikling, som førte Vesteuropa ind i en periode med permanent vækst, hvis grænser først er begyndt at aftegne sig i de allerseneste år, hang formentlig i første række sammen med den voksende agrartechniske viden, som efterhånden akkumuleredes i den vesteuropæiske landbrugs-litteratur.⁴

Hverken prisudviklingen eller den gene-

2. Sml. Knud Fabricius, »Enevældens Dæmring og den ældre Enevælde« i *Schultz Danmarkshistorie*, III. Kbh., 1942. 233–524, s. 338.

3. Jf. Helge Gamrath & E. Ladewig Petersen, »Perioden 1559–1648« i Aksel E. Christensen m.fl. (red.), *Danmarks historie*, 2, 2. Kbh., 1980. 359–555, ss. 403–07.

4. Det var den nye agronomiske viden, som gjorde det muligt at løse en række af de yderst komplekse problemer, som tårnede sig op for det ældre landbrug, især i forbindelse med gødningsforsyningen, så snart man øgede kornproduktionen over en vis grænse. Vha. kløver og andre græsser, vha. forbedrede sædskifter og vha. en række andre driftsmæssige forbedringer blev det muligt at løsne den økologiske klemme, som det ældre landbrug sad i. Foderproduktionen steg, og der blev skabt en ny balance på et højere niveau mellem animalsk og vegetabilsk produktion. Kløver m.m. er formentlig blevet dyrket sporadisk siden højmiddelalderen (B. H. Slicher van Bath, *De agrarische geschiedenis van West-Europa 500–1850*. Utrecht/Antw., 1960, s. 305 – med henvisninger til anden litteratur). Også andre af de driftsmæssige forbedringer, som senere skulle få almen betydning, kan have forekommet i mere eller mindre ufuldkommen form tilbage i middelalderen. Afgørende var imidlertid, at den eksisterende viden takket være bogtrykkerkunsten fra omkr. 1500–1550 kunne opsamles, systematiseres, videreudvikles og mangfoldiggøres mere præcist og i en helt anden målestok end det tidligere havde været muligt. Videnskabelig kommunikation og dataopbevaring var herefter ikke længere afhængig af den menneskelige hukommelse og af sjældne, i reglen tillige upålidelige håndskrifter. Resultaterne af dette nye og sikrere udgangspunkt for arbejdet med komplicerede problemer inden for landbrugsvidenskaberne var først beskudne. Men i løbet af 16- og 1700-tallet blev de mere overbevissende, samtidig med at de igennem bøger, senere også tidsskrifter blev gjort alment tilgængelige inden for det latinsk-germanske sprogområde. Dette var sandsynligvis den vigtigste enkeltårsag til, at det 18. årh.s højkonjunktur, som utvivlsomt først og fremmest var fremkaldt af et forøget befolkningspres, fik et forløb helt forskelligt fra, hvad der kendtes fra tidligere højkonjunkturperioder i 12- og 1500-tallet.

De tidligere højkonjunkturer havde hovedsagelig tjent til, på bekostning af andre samfundsgrupper, at skaffe jordbesiddere og andre, som disponerede over jord, nogle hurtige penge, der skyndsomst var blevet omsat i forbrug eller døde investeringer som f.eks. det storstilede fynske herregårdsbyggeri i 2. halvdel af 1500-tallet. Set under et

relle teknologiske udvikling kan komme til sin fulde ret i en fremstilling, hvor politiske begivenheder er bestemmende for periodiseringen. Man leder derfor forgæves i Fridlev Skrubbeltrangs bog efter en analyse af de dybere kræfter, som lå bag landbosamfundets dynamik i tiden 1500–1800, og for hvilke det skiftende forhold mellem godsejere, gårdmænd, husmænd og landarbejdere, som bogen detaljeret redegør for, er et ydre udtryk.

At dømme ud fra bogens grundstruktur, bygget op som den er omkring den politiske udvikling, må man imidlertid formode, at Fridlev Skrubbeltrang finder den egentlige dynamiske faktor i det – af mere eller mindre tilfældige indenrigs- og udenrigspolitiske årsager – skiftende styrkeforhold mellem på den ene side bonden og på den anden side adelen og godsejerne. Denne opfattelse har rødder i dansk historieskrivning helt tilbage til C. F. Allens *Haandbog i Fædrelandets Historie* (1840), i dansk litteratur, f.eks. *Kongens Fald* af Johs. V. Jensen (1900–01)⁵ og i dansk politik, navnlig i

opgøret med Højre i slutningen af forrige århundrede. Den er også nært beslægtet med marxistiske teorier om de forskellige faser i klassekampen som afgørende for samfundenes udvikling.⁶ Men den er næppe hensigtsmæssig for en analyse af den afgørende periode mellem 1500 og 1800, hvor det danske landbrug og dermed i realiteten hele det danske samfund gennembrød de grænser for vækst, som den klassiske agrarøkonomi satte.

II.

Hovedvægten i *Det danske Landbosamfund* ligger som nævnt på afsnittene om 1700-tallet, hvor resultaterne af de fæsteundersøgelser, som Fridlev Skrubbeltrang har arbejdet med siden 50'erne, offentliggøres i deres helhed.⁷

Fæsteundersøgelsen er en talmæssig bearbejdning af knap 20 000 fæstebrev fra perioden 1665–1807, hovedparten, ca. 17 000, dog fra tiden efter 1720.⁸ De undersøgte fæstebrev-

---

længere perspektiv havde de ingen eller kun yderst begrænsede virkninger for landbrugets samlede produktionskapacitet. Anderledes i 1700-tallet, hvor en del af de store fortjenester, som landbruget hentede hjem, blev udnyttet til gennem kostbare forsøg og driftsomlægninger at efterprøve og korrigere den fond af viden, som lå i landbrugslitteraturen. Det moderne videnskabelige landbrug, baseret på permanent og systematisk innovation og et effektivt samspil mellem teori og praksis blev grundlagt. Senest omkr. 1750 havde man i Vesteuropa for første gang i historien et landbrug, der kunne øge produktionen tiår for tiår og holde trit med en stadig voksende befolkning. Således ernærede det danske landbrug, hvis man ser bort fra import/eksport-balancen for fødevarer, i 1735 ca. 715 000, 1801 ca. 926 000, 1850 ca. 1 415 000 og i 1901 ca. 2 450 000 mennesker, altså mere end en tredobling mellem 1735 og 1901, jf. Aksel Lassen, *Fald og fremgang. Træk af befolkningsudviklingen i Danmark 1645–1960*. Århus, 1965, ss. 530, 541.

5. Se især 3. del: *Vinteren*, kap. »Den røde Hane« og »Nederlaget«.

6. Se f.eks. Niels Finn Christiansen, »Produktion og samfundsudvikling – nogle bemærkninger til en materialistisk historieopfattelse«, *Historie & Samtidsorientering*, 19. årg. 1980. 357–73, s. 368 f.

7. Enkelte delresultater er tidligere blevet offentliggjort. Se f.eks. de to artikler fra 1961, »Fæstegården som forsørger«, *Jyske Samlinger*, ny rk., V. 237–74 og »Strejftog blandt østjyske bønder i det 18. århundrede«, *Østjysk Hjemstavn*, XXVI. 20–33. Gennem årene har Fridlev Skrubbeltrang desuden stillet dele af sit utrykte materiale til rådighed for andre forskere, bl.a. Aage Rasch, der i sin bog om Niels Ryberg publicerede en oversigt over indfæstningernes størrelse (*Niels Ryberg 1725–1804. Fra bonde dreng til handelsførste*. Århus, 1964, s. 293), som i let udvidet form genfindes i den her anm. bog s. 348.

8. På grundlag af oplysninger ss. 460–63 om hver enkelt af de inddragne godser og godsdistrikter er det samlede antal benyttede fæstebrev opgjort til 19 806, heraf 17 039 fra tiden 1720–1807 (ss. 215 f., 340 f.). Af de sidste 2 767 fæstebrev er 2 450 fra tiden 1690–1719 (s. 155), resten, 317, fra årene 1665–90. – Et fæstebrev var den kontrakt, der oprettedes mellem godsejer og bonde ved fæstetilrædelse. Det indeholdt i reglen oplysninger om (1) årsagen til det stedfundne fæsterskifte (2) indfæstningsbeløbet, dvs. den gangsydelse der skulle udredes ved fæstets tiltrædelse (3) oplysninger om eventuelle aftægtsydelser til den afgående fæster. Desuden vil det ofte være oplyst (4) om der forelå familiefæste, dvs. om den nytiltrædende fæster var beslægtet eller besvogret med den foregående fæster, evt. gift med dennes enke. Endelig vil det, hvis der foreligger en ubrudt række fæstebrev, hvad der er almindeligt for tiden efter 1720, i reglen være muligt at beregne (5) hvor længe hver enkelt fæster sad ved sin gård.

Der var ca. 60 000 fæstegårde i Danmark, og da en fæsteperode i 1700-tallet gnsntl. var ml. 20 og 25 år (ss. 159, 225), har der i perioden 1720–1807 skønsmæssigt været et sted ml. 210 og 260 000 fæsterskifter. De ca. 17 000

ve stammer fra 68 godser og godsdistrikter, dvs. at ca. $\frac{1}{10}$ af samtlige danske godser er med. Godserne er udvalgt således, at alle landsdele så vidt muligt er jævnt repræsenteret, og der er lagt vægt på at opnå en passende fordeling mellem store og små godser, og mellem godser i offentligt og godser i privat eje (jf. s. 214 f.). De ideelle krav til eksempel-materialet har dog bestandig måttet afbalanceres med hensynet til at kun godser, hvorfra der forelå nogenlunde fuldstændige fæstebrevsserier, har kunnet anvendes ved undersøgelsen.

Der kan altid rejses tvivl om repræsentativiteten af et undersøgelsesmateriale, som ikke har kunnet udvælges efter strengt statistiske principper. Således også her. Det kan dog ikke betvivles, at Fridlev Skrubbeltrang har tilvejebragt en række talserier om fæstebøndernes sociale forhold, der i præcision ligger fuldt på højde med, hvad der sædvanligvis anerkendes som acceptabelt for den præstatistiske periode, hvortil det 18. årh. hører.

Resultaterne af fæsteundersøgelsen præsenteres i tabeller over indfæstningsbeløb, fæsteperioder, årsager til fæsterskifte, familiefæste m.m., suppleret med tre meget oplysende kurver over familiefæstets og gårdforsiddelsesernes udvikling 1720–1807 (i bilaget s. 464 f.). Der er enkelte inkonsekvenser i tabelmaterialet. Således er tabellen s. 343, som belyser sammenhængen mellem familiefæste og forskellige årsager til fæsterskifte 1760–1807, opgjort i 5-års perioder, mens der i de øvrige tabeller anvendes 10-års perioder. Som helhed kan der dog næppe rejses for-

melle indvendinger mod tabellerne undtagen på et enkelt punkt.

Det drejer sig om 2 af de vigtigste 10-års tabeller (»Årsager til fæsterskifte 1760–1807«, s. 340 f. og »Familiefæste i procent af fæsterskifter 1720–1807«, s. 344), hvor der indskydes en 7-års periode, 1780–86. De sidste 4 perioder i de pågældende 10-års tabeller bliver således: 1770–79, 1780–86, 1787–96, 1797–1807 istf. 1770–79, 1780–89, 1790–99, 1800–1809. Dette brud på sædvanlig praksis, som er at benytte samme periodelængde i en tabel, motiveres med ønsket om at vise virkningen af Den store Landbokommissions indsats (ss. 340, 344). Efter Fridlev Skrubbeltrangs opstilling at dømme synes denne virkning da heller ikke at være udeblevet. Forsiddelsesprocenten⁹ faldt således på Sjælland fra ca. 30% i årene 1780–86 til ca. 20% i det efterfølgende 10-år, og familiefæsteprocenten¹⁰ steg på Sjælland fra 39,5 til 47,4, i Jylland fra 51 til 62,2. Dette statistiske bevis for Landbokommissionens gavnlige og øjeblikkelige indflydelse er imidlertid yderst tvivlsomt.

Ser man på kurverne over gårdforsiddelser 1720–1807 (s. 465), så forsvinder det ellers så klare skel ved 1787. I stedet ses det, at forsiddelsesprocenten var faldende overalt i landet omkr. 1780, men at den derefter begyndte at stige, og at stigningen fortsatte efter 1787 undtagen i Jylland, hvor forsiddelsesprocenten begyndte at falde allerede omkr. 1785, altså før Den store Landbokommissions nedsettelse; på Øerne vendte udviklingen først omkr. 1790. Derefter faldt forsiddelsesprocenten overalt i landet og var i løbet af få år

---

fæstebreve fra 1720–1807, som udgør hovedstammen i Fridlev Skrubbeltrangs undersøgelser, svarer således til ml. 6 og 8% af samtlige fæsterskifter i den nævnte periode.

9. Man taler om forsiddelse, hvis en gårdfæster forlader sin gård i utide, dvs. på en måde og på et tidspunkt, som efter omstændighederne må antages at have været uønsket af fæsteren. Ved *forsiddelsesprocenten* forstås forholdet mellem det totale antal fæsterskifter, hvis årsag er kendt, og antallet af forsiddelser, udregnet i %. Som Fridlev Skrubbeltrang antyder s. 80, kan der rejses tvivl om, hvorvidt det altid er muligt at skelne klart mellem 'forsiddelse' og forskellige former for såkaldt 'godvillig afståelse'. I det følgende forudsættes Fridlev Skrubbeltrangs tal dog uden videre som korrekte.
10. Man taler om familiefæste, hvis en gård ved fæsterskifte overdrages til en beslægtet af den forrige fæster, jf. ovf. n. 8. Ved *familiefæsteprocenten* forstås forholdet mellem det totale antal fæsterskifter, hvis årsag er kendt, og antallet af tilfælde, hvor gården overdrages til en beslægtet af den foregående fæster, udregnet i %. – En høj familiefæsteprocent anses for positiv, fordi det antages, at en slægt så vidt muligt vil søge at holde en gård på familiens hænder, og at mulighederne for at gøre dette afhænger af gårdbrugets almene tilstand.

sunket til næsten 0. På denne baggrund må det anses for usikkert, om det er Landbokommissionens indflydelse, forsiddelsesprocenten registrerer. En anden tolkning ligger lige for. Først er det de særligt gunstige afsætningsforhold under krigen 1778–83, der aftegner sig. De viser sig som en faldende forsiddelsesprocent, forstået som en forbedret overlevelseschance for gårdfæsterne. Krigskonjunkturen blev fulgt af en fredsrecession, som via krisen for den københavnske storhandel forplantede sig ud i landbruget, mest føleligt på Øerne. Dette fik forsiddelsesprocenten til at stige, indtil de franske revolutionskriges udbrud omkr. 1790 udløste et nyt konjunkturopsving, der varede nogle år ind i det følgende århundrede. Forsiddelsesprocenten faldt hastigt, og i en række år var det, formentlig for både første og sidste gang i danmarkshistorien, næsten umuligt at drive en gård så dårligt, at man måtte gå fra den. – Det er en almindelig opfattelse blandt danske historikere, at Den store Landbokommission allerede fra 1786/87 havde dybtgående indvirkninger på landbosamfundet. Flere har søgt at bevise det, men bevisførelsen har lidt under, at man forudsætter, hvad man vil bevise. Således også Fridlev Skrubbeltrang. Den ubetvivlelige fremgang, som kan konstateres i landbrugssektoren overalt i Vesteuropa i 1790'erne, og som det danske landbrug også nød godt af, tilskrives jo på forhånd Den store Landbokommissions nedsættelse og den tidlige reformlovgivning, når der sættes skel ved 1787, samtidig med at andre tolkninger udelukkes.

III.

Talserierne i den store fæsteundersøgelse er af blivende værdi og vil helt selvfølgelig få en plads i den fremtidige historieskrivning om 1700-tallet. Noget andet er tolkningen af de yderst komplekse sociale og økonomiske for-

hold, som ligger bag disse talserier. På dette punkt har Fridlev Skrubbeltrang næppe afsluttet diskussionen, snarere må man formode, at den vil blusse op. Jeg vil i den forbindelse tage 2 spørgsmål op, som Fridlev Skrubbeltrangs resultater begge kaster afgørende nyt lys over. Det ene er spørgsmålet om, hvordan forsiddelsesfænomenet og de meget høje forsiddelsesprocenter, som forf. er nået frem til, skal tolkes. Det andet er spørgsmålet om de regionale forskelle i det danske landbosamfund og disse forskelles egentlige natur.

Om forsiddelser har Fridlev Skrubbeltrang en klar mening: de var fæstevæsenets mest negative side (s. 459). Forskydninger og forskelle i forsiddelsesprocenten bliver derfor et hovedpunkt ved vurderingen af fæstebøndernes forhold (se f.eks. s. 339). Samtidig var selve det forhold, at forsiddelser forekom, en stadig påmindelse om, at fæstevæsenet i bund og grund var et urigtigt system.

Hertil må imidlertid bemærkes, at forsiddelser ikke var noget, som kunne afskaffes på samme måde som fæstevæsenet. Det var et fænomen, som fortsatte med at eksistere, også efter at de fleste fæstebønder var blevet selvejere, omend under andre navne: tvangsauktion, tvangssalg, salg i utide. Forsiddelser var ikke en specifik fejl ved fæstevæsenet, men var udtryk for den givetvis ubehagelige, men i øvrigt ganske uundgåelige udskillelse af gårdbrugere, som ikke kunne klare sig.¹¹ Udsvingene i forsiddelsesprocenten var formentlig lige som udsvingene i senere tiders tvangsauktioner m.m. udtryk for de skiftende konjunkturer. Prisstigninger for landbrugsprodukter kunne betyde, at forsiddelsesprocenten faldt nogle år, indtil afgiftsniveaet, hvis bevægelser var langsommere end prisudviklingen på varer, var nået op på et niveau, som svarede til bondebrugets forbedrede afkastningsevne. Dette var tilfældet fra omkr. 1740, hvor for-

11. Her tænkes udelukkende på de tilfælde, hvor en gård blev forsiddet pga. økonomiske vanskeligheder. En forsiddelse kunne dog også skyldes andre forhold. Således må man formode, at en række af de forsiddelser, som skyldtes åbenlys misligholdelse, af de sædvanlige fæstebetingelser (ulovligt salg af sædekorn eller foder, bortleje af ager- og engjord o.l., jf. s. 157) var uden sammenhæng – direkte eller indirekte – med økonomiske vanskeligheder.

siddelsesprocenten faldt, mest markant på Sjælland, indtil den omkr. 1770 atter havde fundet tilbage til sit gamle leje.¹² Det var som nævnt ovenfor atter tilfældet fra omkr. 1790, hvor der kom et kraftigt konjunkturopsving, som afgiftsniveauet først tilpassede sig et stykke efter århundredeskiftet. Siden har dette fænomen gentaget sig ved begyndelsen af hvert eneste konjunkturopsving, senest i årene omkr. 1970, hvor tvangsauktioner var et næsten ukendt begreb i dansk landbrug. Men har gårdmændene altid kunnet drage fordel af konjunkturopsving, så har de tilsvarende måttet bære risikoen ved et konjunkturfald. Selv en kortvarig fredsrecession som den i midten af 1780'erne synes som nævnt at have givet sig udslag i større forsiddelsesprocenter, idet gårdmændenes faste afgifter (landgilde og hoveri) naturligvis ikke faldt i samme øjeblik, som efterspørgslen på landbrugsprodukter begyndte at vige. Gårdmænd, som ellers sad på sunde gårde, kunne komme i vanskeligheder, således som det atter blev tilfældet i 1820'erne, hvor det kneb for mange at svare de afgifter i form af landgilde, eller, hvis de var blevet selvejere, renter og afdrag, som de havde påtaget sig under højkonjunktoren først i århundredet. Senere eksempler på det samme forekom i 1930'erne og nu igen omkr. 1980.

Godssystemets kritikere synes at mene, at forsiddelser var et mere ondartet fænomen end tvangsauktioner eller salg i utide, muligvis fordi man mener, at forsiddelser var mere uretfærdige og vilkårlige end tvangsauktioner – i hvert fald var de langt hyppigere, hvad de voldsomme forsiddelsesprocenter, som Fridlev Skrubbeltrang når frem til, for Sjællands vedkommende i lange perioder omkr. 30–35%, synes at bekræfte til overmål. Om det første kan man mene, hvad man vil. Det

sidste, at forsiddelser var langt hyppigere end tvangsauktioner, er derimod en sandhed med modifikationer.

Den gennemsnitlige fæsteperiode i 1700-tallet var lavt sat omkr. 20 år.¹³ I gennemsnit kan altså højst 5% af samtlige gårde have skiftet fæster hvert år. Hvis man dernæst siger, at 33% af gårdene var forsiddergårde, hvad der iht. Fridlev Skrubbeltrangs tal var almindeligt på Sjælland før 1790, mens Jylland og Fyn lå væsentligt lavere (s. 465), når man frem til, at det på årsbasis højst kan have været 1–2% af samtlige danske gårde, der fik ny fæster, fordi den gamle havde måttet forlade gården ufrivilligt. Dette kan sammenlignes med, at ca. 2000 af Danmarks ca. 180000 landbrugsejendomme gik på tvangsauktion i 1932,¹⁴ svarende til en »forsiddelsesprocent« på årsbasis på 1,1. Stabiliteten i fæsterkorpset før landboreformerne var, trods de meget høje forsiddelsesprocenter, som helhed betragtet lige så stor som blandt de sidste 175 års selvejere.

Endelig må det nævnes, at procentuelle opgørelser giver et skævt billede af, hvordan situationen har taget sig ud for den enkelte fæster. Forsiddelserne var i betydeligt omfang koncentreret omkring bestemte gårde, evt. visse landsbyer,¹⁵ ligesom man i nyere tid har kendt begrebet fallitgårde.

IV.

Dansk landbohistorie er hidtil især blevet skrevet på grundlag af materiale fra Øerne, specielt Sjælland. Det må fremhæves som én af *Det danske Landbosamfunds* store fortjenester, at Jylland inddrages på fyldestgørende måde. For første gang er det muligt på et bredere grundlag at tage stilling til karakteren af de eventuelle forskelle i landbruget fra landsdel

12. Dette i klar modstrid med Fridlev Skrubbeltrang, der i den stigende forsiddelsesprocent hen mod 1770 finder et vidnesbyrd om, at »opgangslinien [fra omkr. 1740] blev brudt.« »For landet som helhed skete der [i årene efter 1765] en forværring« (s. 339).

13. Se ovf. n. 8.

14. Erik Helmer Pedersen i Vagn Dybdahl m.fl., *Krise i Danmark. Strukturændringer og krisepolitik i 1930'erne*. Kbh., 1975, s. 75.

15. Jf. Jørn Bank Grauenbøl, *Fæstegods under grevskabet Ledreborg i midten af det 18. århundrede. Et bidrag til diskussionen om landboøkonomi*. Kbh., 1980 (utrykt speciale, Kbh. Univ.), ss. 12, 16 f.

til landsdel. Værdien af dette fremskridt anfægtes ikke af, at jeg i det følgende vil søge at skitsere en anden tolkning af de regionale forskelle end den, forf. selv fremlægger.

I forlængelse af Fridlev Skrubbeltrang's tolkning af forsidelsesfænomenet som en hovednøgle til belysning af fæstebøndernes forhold er det klart, at de temmelig markante forskelle i forsidelsesprocenten mellem Sjælland, Fyn og Jylland, som han når frem til (se bl.a. s. 465), udlægges som et afgørende bevis for, at forholdene for gårdfæsterne var værst på Sjælland, hvor forsidelsesprocenten var størst, og bedre i Jylland og på Fyn (ss. 156, 217, 339, 430). Forf. underbygger således statistisk den almindelige antagelse, at fæstebønderne i hvert fald i 1700-tallet var dårligst stillet på Sjælland (sml. ss. 99 f., 385). Der er i tidens løb fremført mange forklaringer på dette forhold. Blandt de mest yndede har været, at Sjælland var vornedskabets gamle område. Undersøgelserne havde altid været voldsomst dér, og i 1700-tallet var enhver modstandskraft blevet knækket efter århundreders undertrykkelse. Anderledes i Jylland og på Fyn, hvor der aldrig havde været vornedskab, og hvor stavnsbåndet (indført 1733) ikke nåede at bestå længere, end at der altid var folk, som huskede den tid, der gik forud (sml. s. 178).

Det her skitserede syn på forskellen mellem Sjælland og Danmark vest for Storebælt rejser imidlertid en række spørgsmål. Først og fremmest hvordan det kunne gå til, at løn-niveauet var højere på Sjælland end i det vestlige Danmark, hvad der gennem hele den periode, *Det danske Landbosamfund* dækker, men ikke mindst i 1700-tallet gav anledning til en stadig udvandring fra Jylland og Fyn til Sjælland (ss. 143–45, 178, 432).

Skal dette give mening, så må den sjællandske fæstebonde, navnlig i 1700-tallet, have været offer for, hvad der bedst kan beskri-

ves som en indkredsning mellem godsejerne og landarbejderne, der handlede i en slags indbyrdes forståelse. På den ene side stod godsejerne med deres krav om stigende ydelser, især i form af hoveri, på den anden side stod landarbejderne (husmænd og tjenestefolk), som formåede at holde lønningerne på et højere niveau end i det jysk-fynske område, ikke uden sammenhæng med de voksende hoverikrav, som gjorde gårdmændene mere og mere afhængige af lejet arbejdskraft. Resultatet var som nævnt flere forsiddelser og i det hele taget dårligere vilkår for de sjællandske end for de jyske og fynske fæstebønder. Til gengæld må landarbejderklassens stilling have været bedre på Sjælland end i det vestlige Danmark.

Jeg mener ikke, at dette under alle forhold ville være utænkeligt. Men hvis situationen var som her beskrevet, må det have betydet, at de sociale forskelle mellem landbosamfundets hovedgrupper, gårdmænd og landarbejdere, var mere udtalte i Jylland og på Fyn end på Sjælland – i Jylland og på Fyn var arbejdslønnen jo lavest og fæsternes stilling gunstigst, mens det omvendte var tilfældet på Sjælland. Dette har imidlertid næppe været tilfældet. Der er tværtimod, som også Fridlev Skrubbeltrang synes at mene (se s. 410), grund til at antage, at forbindelsen mellem gårdmænd og husmænd/tjenestefolk blev tættere, jo længere man kom bort fra København. Også andre forhold synes egnede til at så tvivl om, at den sjællandske fæstebonde var særlig ilde stillet. Her skal blot nævnes, at de sjællandske bondegårde gennemgående var langt større end de jyske,¹⁶ og at der ikke er noget som tyder på, at de sjællandske fæstebønder stod tilbage for deres kolleger vest for Storebælt i den storstilede forbedring af gårdbrugets ydeevne, som utvivlsomt fandt sted i 2. halvdel af 1700-tallet.¹⁷

16. Fridlev Skrubbeltrang, »Kildekritisk vejledning« i 2. udg. af Henrik Pedersen, *De danske Landbrug. Fremstillet paa Grundlag af Forarbejderne til Christian V.'s Matrikel 1688*. Kbh., 1975. 483–87, s. 485 f. For huse med matrikuleret jord gjaldt det omvendte forhold; de var gnsntl. større i Jylland end på Sjælland (sst.) – også et vidnesbyrd om, at den sociale polarisering var mere udtalt på Sjælland end i Jylland.

17. Sml. Thorkild Kjærgaard, *Konjunkturer og afgifter. C. D. Reventlows betænkning af 11. februar 1788 om hoveriet*. Kbh., 1980, s. 36 f.

Ser man et øjeblik bort fra, hvad der i tidens løb er sagt om forholdet mellem de danske provinser, specielt Jylland og Sjælland, så må det ud fra mere almindelige overvejelser forventes, at landbruget i de tre hundrede år, *Det danske Landbosamfund* behandler, var bedre stillet på Sjælland end vest for Storebælt. København var i hele perioden uden konkurrence rigets største by og derfor dets største marked for landbrugsprodukter. Dette gav, også i betragtning af at transport over lange afstande af store godsmængder var relativt dyr, det sjællandske landbrug fortrinlige muligheder, som stadig forbedredes, særligt i 1700-tallet, hvor København blev en storby. Man skulle altså forvente en såkaldt metropoleffekt på Sjælland, noget lignende hvad der kan konstateres omkring andre store byer. F.eks. udviklede landbruget i Île de France sig særlig kraftigt pga. det parisiske marked. Det samme gjaldt i Vestholland pga. Amsterdams nærhed og i dele af Slesvig og Holsten pga. Hamborg. Landbruget fik i disse og tilsvarende egne et skub fremad, som ytrede sig i særligt høje investeringer og fortjenester, men også i relativt høje risici. Arbejdskraft blev trukket til fra de omgivende områder, befolkningstætheden steg, og den sociale lagdeling blev mere udtalt end i randområderne. Flere rige, men også flere fattige, større chancer, men også mindre tolerance over for den udygtige eller uheldige.

Omtrent sådan har situationen formentlig også været på Sjælland i 1700-årene. Husmandsbefolkningen var, således som påvist af Fridlev Skrubbeltrang i hans banebrydende disputats fra 1940, *Husmand og Inderste*, langt større og langt hurtigere voksende på Sjælland end på Fyn og i Jylland. Der var fuldt op med talentfulde bønderkarle på Sjælland, og det var ikke svært at finde gårdfæsteremner. Mulighederne på gårdene var store, givetvis

langt større end i Jylland og på Fyn. Men den mindre dygtige eller uheldige bonde, som ikke kunne leve op til de krav om innovation og driftsforbedringer, som de stigende afgifter især i form af hoveri nødvendiggjorde, kunne langt hurtigere end i store dele af det jysk-fynske område komme håbløst bagud. Forklaringen på den højere forsiddelsesprocent på Sjælland kan derfor meget vel tænkes at have været, at den sjællandske bonde lettere end hans kollega vest for Storebælt kunne komme ud i uoprettelige vanskeligheder. For bondestanden som helhed har det dog nok spillet en større rolle, at mulighederne var bedst i nærheden af København – under alle omstændigheder var forskellene i forsiddelsesprocenten udregnet på årsbasis marginale og derfor umulige at iagttage for samtiden.¹⁸ Set fra Jylland og Fyn rangerede Sjælland – og Slesvig-Holsten, der som nævnt nød godt af en tilsvarende metropoleffekt fra Hamborg – utvivlsomt øverst blandt de steder, hvor man burde tage hen, hvis man ville frem i verden og ikke var favorit til en gård på sin hjemegn. Den højere forsiddelsesprocent på Sjælland kan således, sammen med bl.a. det højere lønniveau, tilvandringer fra Jylland-Fyn og husmandsbefolkningens relativt hastige vækst, opfattes som et vidnesbyrd om, at det sjællandske landbrug i 1700-tallet gennemgik en mere forceret udvikling end det jysk-fynske.

V.

I så omfangsrig en bog som *Det danske Landbosamfund* vil der uundgåeligt være en række enkeltpunkter, der kan rejses indvendinger imod. Men arbejdet indbyder i almindelighed ikke til detailkritik. Det må dog være på sin plads at bemærke, at dispositionen af de enkelte hovedafsnit kan være ret uoverskuelig,¹⁹

18. Jf. ovf. s. 281.

19. Hovedafsnit IV (perioden 1720–1760) omhandler således flg. emner i den nævnte rækkefølge (der ses bort fra Fridlev Skrubbeltrangs kapiteloverskrifter): 1. Samfundsmæssige forhold af særlig betydning for landbruget: afsætningskrise, landmilit, stavnsbånd (8½ s.). 2. Ridefogden (11½ s.). 3. Aftægtsforhold, fortrinsvis i gårdmandsgruppen (9 s.). 4. Boligforhold på landet (4½ s.). 5. Fæsteforhold: årsager til fæsterskifte, fæsteperioder m.m., afgifter, skatter (21½ s.). 6. Landbefolknings levevilkår: godsejere, forpagtere, fæstebønder, husmænd, tjenestefolk, »pjalteproletariatet« (21½ s.). 7. Kulturelle og religiøse forhold (4 s.).

hvad der gør bogen vanskelig for den uindviede læser, som den brede fremstillingsform og det kunstlede sprog ellers på mange måder tager hensyn til. Endvidere at der forekommer en del moralske vurderinger af omtvistelig værdi, såsom at »enevælden etisk set var et forstemmende samfundsfænomen« (s. 180).

Teksten er uden noter, men i en række tilfælde har Fridlev Skrubbeltrang dog valgt i parentes at henvise til en forfatter. Disse henvisninger er ofte ufuldstændige, i mange tilfælde nævnes kun et navn.²⁰ Om bibliografien ss. 447–56 skal bemærkes, at den repræsenterer et udvalg af den litteratur, som Fridlev Skrubbeltrang har fundet særlig værdifuld. Den er ikke, og gør heller ikke krav på at være en litteraturliste, som uden reservationer kan anbefales som udgangspunkt for videre studier. Blandt udeladelserne mærker man sig Benito Scocozzas diskutabile, men meget benyttede værk om klassekampen i Danmark 1500–1660²¹, en lang række centrale tidsskriftsafhandlinger, f.eks. Johan Hvidtfeldts bidrag om stavnsbåndet fra 1938²² og de instruktive forskningsoversigter over dansk landbohistorisk litteratur, som har været bragt i nærv. tidsskrift.²³

Fridlev Skrubbeltrang er i den her anmeldte bog sig selv tro, både i sine fortjenester og i

sine mangler. Ikke ulig Erik Arup, en anden af dette århundredes store historikere, har Fridlev Skrubbeltrang altid grebet højt. *Husmand og Inderste* (1940), *Den danske husmand, I–II* (1952–54) og nu sidst, men ikke mindst *Det danske Landbosamfund 1500–1800* er monumentale værker, som ligner hinanden både i deres begrænsninger, hvoriblandt en alt for ringe interesse for landbrugets teknologiske udvikling, og i deres dyder, som er originale og stortanlagte problemstillinger og stor lærdom, præget af en sjælden social forståelse og en dyb kærlighed til det danske folk.

Jørgen Dieckmann Rasmussen: Ole Kollerød – oprører eller social taber?

Den 18 november 1840 meddelte Morgentidende ganske kort, at morderen Ole Kollerød dagen før omtrent kl. 8^{1/2} var blevet henrettet på Amager Fælle, og at de to medskyldige, Ole Hansen og Peter Kristian Knudsen, var blevet pisket på retterstedet. En uhyre meneskemængde havde overværet eksekutionen. Vejret havde været dårligt. Det småregnede og vejene var næsten ufremkommelige.

Den begivenhed, der førte til henrettelsen af Ole Kollerød, var mordet på papirkusk

20. Se f.eks. s. 40 (Chr. Axel Jensen), s. 64 (Frede P. Jensen) og s. 128 (C. O. Bøggild-Andersen). Ingen af disse forf. er nævnt i bibliografien, men der sigtes til hhv. et bidrag af Chr. Axel Jensen i *Danske Slotte og Herregaarde*, II. Kbh., 1943. 136–43, s. 136, en afhandling af Frede P. Jensen, »Myten om Peder Oxe« i hans *Bidrag til Frederik II's og Erik XIV's historie*. Kbh., 1978. 45–82 og en artikel af C. O. Bøggild-Andersen i *Dansk Biografisk Leksikon*, 2. udg., 8. Kbh., 1936. 600–04, s. 603. Det er ikke klart, hvad der i de enkelte tilfælde har fremkaldt en henvisning. Den ovenfor nævnte henvisning til Chr. Axel Jensen er således til, hvad der synes at være en ret ligegyldig bemærkning og kunne have været udeladt. Derimod er det et savn, at det f.eks. ikke anføres, at afsnittet om *kronens ladegårde* (s. 54 f.) er baseret på Gunnar Olsens disputats, hvor man kan læse mere (*Hovedgård og bondegård*. Kbh., 1957 (repro. 1975), ss. 88–104).

21. *Klassekampen i Danmarks historie. Feudalismen*. Kbh., 1976.

22. »Stavnsbaandet, dets Forudsætninger og Virkninger«, *Vejle Amts Aarbog*, XXXIV. 1938. 4–49.

23. XVIII. 1949–52. 263–76 (for årene 1945–51); XX. 1957–59. 273–98 (for årene 1952–58) og XXVII. 1977–78. 48–66 (for årene 1959–75). De to første forfattet af Gunnar Olsen, den sidste af Margit Mogensen & Claus Bjørn. Man kan også spørge, om det er rimeligt at medtage Jens Holmgaards arbejde fra 1954 om de nordsjællandske landboreformer uden at nævne Peter V. Christensens artikel fra 1975 om »Den lille Landbokommission og indførelsen af arvefæste på krongodset i Nordsjælland« (*Fra Frederiksborg Amt*. 27–71). Endelig bør det nævnes, at bibliografien stort set forbigår kulturhistoriske emner. Således er Niels Siggaards grundlæggende studier over den danske befolknings fødemidler udeladt ligesom Vilh. Lorenzens og Chr. Ellings talrige bidrag om dansk herregårdsarkitektur og danske herregårdshaver. Man savner også flere bidrag om landbefolkningens læsekyndighed og læsevaner i ældre tid, således F. Elle Jensens arbejde om (vest)jysk bondelæsning (»Vestjysk Bondelæsning i Stavnsbaandstiden«, *Jyske Samlinger*, 5. rk., VI. 1943–44. 251–61), hvorfra nogle af resultaterne gengives s. 439.